

УДК: 368.54

ОЦІНКА РІВНЯ СТРАХУВАННЯ ВРОЖАЮ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР

Стемковська І.В.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

У статті здійснено оцінку рівня страхування врожаю сільськогосподарських культур в Україні та виявлено основні тенденції його повільного розвитку.

Ключові слова: страхування, страховий захист, страхова сума, страхове відшкодування, франшиза.

In the article the estimation of the level of agricultural harvest insurance in Ukraine is carried out and basic tendencies of its slow development are found out.

Key words: insurance, insurance protection, insurance sum, insurance compensation, franchise.

Постановка проблеми. За рівнем забезпеченості сільськогосподарськими угіддями Україна посідає друге місце в Європі. Однак, на жаль, продуктивні землі використовуються здебільшого малоефективно, знижується їхня родючість, а втрачені площі не відновлюються. Сільськогосподарська освоєність території України зросла до 70 %, а в деяких районах – до 90–95 %. Одночасно з розорюванням луків і пасовищ, а також освоєнням схилених земель відбувалося затоплення значних площ унаслідок будівництва водосховищ на Дніпрі та інших річках. Тому варто наголосити, що одним з факторів ризикованості сільськогосподарського виробництва є порушена система природокористування [4, с. 22].

Результати моніторингу кліматологічних полів температури та атмосферних опадів в Україні дозволяють стверджувати, що процеси глобального антропогенного потепління прискорюються. Враховуючи інерційний характер такої системи як сільське господарство, що залежить від погодних умов, уже тепер їй необхідне прийняття своєчасних та адекватних рішень щодо складних проблем, зумовлених змінами клімату [2, с. 17].

Викладене підтверджується ситуацією, що склалася із посівами та урожаєм зернових культур у 2000–2008 рр. Так, несприятливими погодними умовами для врожаю сільськогосподарських культур у 2001 р. були низькі температури у червні, у 2002 р. – літня засуха, у 2003 р. – сувора зима і засуха у травні–червні, у 2004 р. – пізні заморозки у квітні, у 2005 р. – надмірні опади влітку, у 2006 р. – заморозки, у 2007 р. – весняні заморозки у квітні і засуха влітку, у 2008 р. – стихійне лихо в західній Україні. Внаслідок негативної дії цих природно-кліматичних явищ на урожай сільськогосподарських культур відбувся недобір урожаю та завдано значних збитків взагалі та сільському господарству зокрема.

Аналіз останніх досліджень. Аналіз наукових літературних джерел з даної проблеми показав, що суттєві пропозиції методичного та практичного характеру в розвиток страхування внесли такі відомі вітчизняні вчені-дослідники, як: М. Дем'яненко, С. Навроцький, К. Воблій, С. Осадець, В. Базилевич, К. Базилевич, М. Клапківа, Н. Внукова, М. Александрова, О. Данілов, О. Заруба, а також такі зарубіжні вчені, як: В. Райтер, В. Шахов, К. Турбіна, А. Вільямс, В. Гроуз, М. Галагуза, В. Глущенко, В. Смірнов та ін.

Метою статті є здійснити оцінку сучасного стану страхування врожаю сільськогосподарських культур в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ситуація із страхуванням посівів сільськогосподарських культур у 2005–2008 маркетинговому році в Україні наведена в табл. 1.

З даних табл. 1 видно, що найбільша кількість площі було застраховано у 2007 р., тобто, починаючи з 2005 р. і до 2007 р. спостерігається збільшення з кожним роком застрахованої площі, а вже у 2008 р. даний показник зменшився. Таким чином, можна зробити висновок, що у 2008 р. відносно 2005 р. найбільше збільшення застрахованих площ спостерігається в таких областях, як: Вінницькій – у 29,3 разу або на 113,1 тис. га, а частка застрахованої площі у загальній посівній зросла у 33,6 разу (до 9,74 % у 2008 р. із 0,29 % у 2005 р.); Полтавській – у 18,6 разу або на 123,5 тис. га, частка застрахованої площі у загальній збільшилася у 20,5 разу (з 0,44 % у 2005 р. до 9% у 2008 р.); Житомирській – у 18,2 разу або на 15,5 тис. га, частка застрахованої площі у загальній зросла в 30,1 разу (із 0,12 % в 2005 р. до 3,61 % у 2008 р.); Київській – у 9,9 разу або на 26,7 тис. га, частка застрахованої площі у загальній збільшилася у 13,5 разу (із 0,26 % в 2005 р. до 3,50 % у 2008 р.); Волинській – у 7,8 разу або на 6,8 тис. га, частка застрахованої площі у загальній зросла у 13,7 разу (із 0,19 % у 2005 р. до 2,62 % у 2008 р.); Харківській – у 9,5 разу або на 59,8 тис. га, частка застрахованої площі у загальній зросла у

10,5 разу (із 0,46 % у 2005 р. до 4,83 % у 2008 р.). Серед усіх областей України найбільші площі у 2008 р. застрахували Херсонська (135,7 тис. га), Полтавська (130,5 тис. га), Вінницька (117 тис. га) Одеська (97,3 тис. га) та Кіровоградська (96,9 тис. га) області. В свою чергу, у 2005 р. найбільший розмір застрахованих площ спостерігався в наступних областях: Одеській (92 тис. га), Дніпропетровській (37 тис. га), Луганській (32 тис. га), Херсонській та Сумській (28 тис. га). Зменшення застрахованих площ відбулося у 2008 р. порівняно з 2005 р. у Львівській області на 3,3 % або на 0,1 тис. га, а частка застрахованої площі у загальній збільшилась у 1,8 рази; Рівненській – на 44 % або на 6,6 тис. га, частка у загальній площі застрахованої знизилась на 11,6 % та Тернопільській області – на 6,8 % або на 1,9 тис. га, а частка застрахованої площі у загальній збільшилась на 4,7 %.

Таблиця 1

Страховання посівів сільськогосподарських культур в областях України у 2005-2008 рр. *

Область	Застрахована площа, тис. га				Рівень страхування, %			
	2005	2006	2007	2008	2005	2006	2007	2008
АР Крим	0,0	0,0	48,8	16,2	0,00	0,00	6,34	2,38
Вінницька	4,0	10,7	144,3	117,1	0,29	0,79	10,15	9,74
Волинська	1,0	1,0	34,4	7,8	0,19	0,20	6,93	2,62
Дніпропетровська	37,0	35,6	209,9	57,6	2,10	1,94	11,28	3,41
Донецька	22,0	84,6	80,0	24,3	1,54	5,95	5,64	2,03
Житомирська	0,9	2,5	17,8	16,4	0,12	0,34	2,58	3,61
Закарпатська	0,0	0,0	0,8	1,4	0,00	0,00	0,42	1,57
Запорізька	13,0	35,8	144,1	63,4	0,87	2,35	9,03	4,30
Івано-Франківська	2,0	1,3	5,0	11,4	0,62	0,43	1,70	7,78
Київська	3,0	16,6	7,3	29,7	0,26	1,46	0,65	3,50
Кіровоградська	19,0	42,4	192,3	96,9	1,25	2,68	12,38	6,64
Луганська	32,0	77,1	84,6	53,5	3,37	8,16	8,90	6,28
Львівська	3,0	2,1	4,0	2,9	0,52	0,38	0,77	0,92
Миколаївська	11,0	30,1	228,8	56,8	0,78	2,06	18,03	4,14
Одеська	92,0	83,7	317,4	97,3	5,28	4,69	17,54	5,93
Полтавська	7,0	32,5	99,7	130,5	0,44	2,04	6,07	9,00
Рівненська	15,0	12,3	45,2	8,4	2,94	2,50	9,28	2,60
Сумська	28,0	43,8	128,4	45,1	3,08	5,15	14,30	5,77
Тернопільська	28,0	25,3	66,2	26,1	4,03	3,62	9,39	4,22
Харківська	7,0	4,5	153,7	66,8	0,46	0,29	9,81	4,83
Херсонська	28,0	84,1	134,4	135,7	2,15	6,54	10,14	11,97
Хмельницька	12,0	6,8	54,7	17,3	1,25	0,77	6,29	2,29
Черкаська	11,0	11,7	72,2	45,2	0,93	0,99	6,11	4,63
Чернівецька	2,0	0,7	13,9	7,2	0,70	0,27	5,36	4,34
Чернігівська	11,0	22,2	61,3	35,8	1,06	2,29	6,38	4,73
Всього	389,0	667,4	2349,2	1170,8	1,49	2,59	9,08	5,31

* Розраховано на основі даних www.agroinsurance.com

У 2008 р. 58 страхових компаній (на 2 менше, ніж у 2007 р.), що становить близько 7 % усіх страховиків України, надавали послуги сільськогосподарським підприємствам на суму понад 3153 млн. грн. (на 964 млн. грн. більше порівняно з 2007 р.). За ці послуги селяни сплатили майже 155 млн. грн. (на 56 млн. грн. більше відносно 2007 р.). Витрати на сільськогосподарське страхування становили близько 95,3 млн. грн. (на 44,1 млн. грн. більше, ніж у 2007 р.). У середньому кожне із застрахованих підприємств застрахувало 839 га (на 412 га більше відносно 2005 р. та 243 га більше порівняно з 2007 р.) посівної площі та заплатило 111,2 тис. грн. (на 99,4 тис. грн. більше, ніж у 2005 р. та 84,7 тис. грн. менше відносно 2007 р.).

Доцільно відмітити, що у 2005–2008 рр. проводилося лише формальне страхування врожаю сільськогосподарських культур при наданні комерційними банками коротко- і середньострокових кредитів сільськогосподарським товаровиробникам. Зменшення кількості цих формальних договорів страхування врожаю сільськогосподарських культур є позитивною тенденцією.

Наочно відобразимо динаміку кількості укладених договорів щодо страхування врожаю сільськогосподарських культур в Україні в розрізі областей у 2005–2008 рр. на рис. 1.

Аналізуючи рис. 1, можна стверджувати, що найбільша кількість договорів страхування врожаю сільськогосподарських культур була укладена у 2007 р. в усіх областях України.

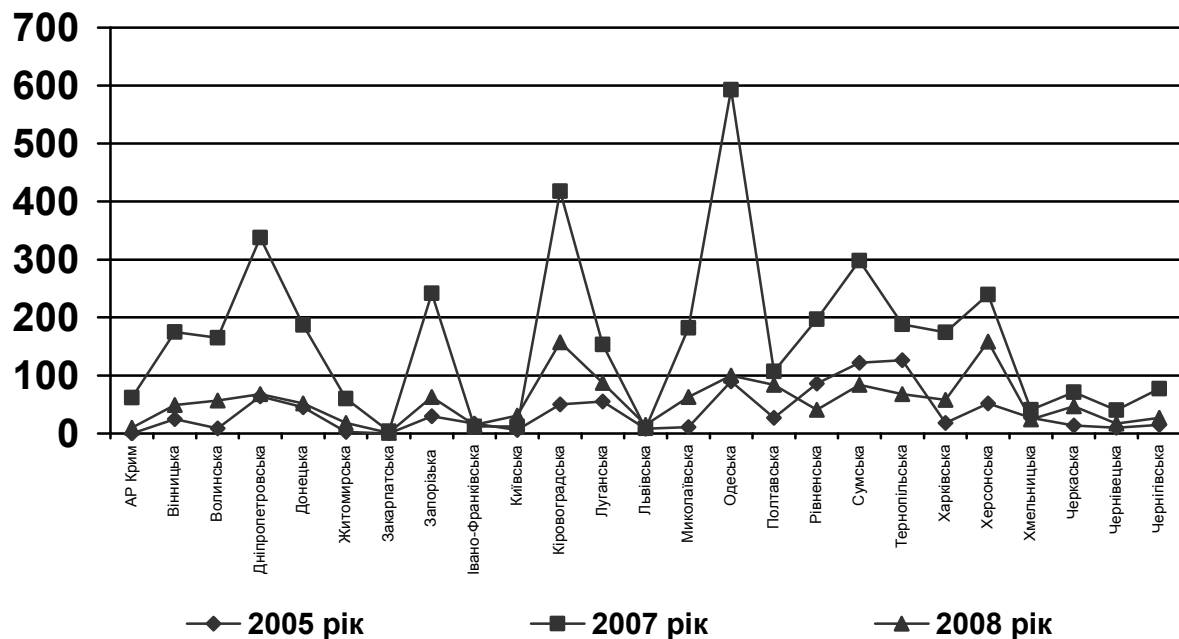

Рис. 1. Динаміка кількості укладених договорів щодо страхування врожаю сільськогосподарських культур в Україні в розрізі областей
[Побудовано автором самостійно на основі даних www.agroinsurance.com]

Аналіз страхової суми зі страхування врожаю сільськогосподарських культур в Україні в розрізі регіонів у 2005–2008 рр. проведено у табл. 2.

Таблиця 2

Страхова сума зі страхування врожаю сільськогосподарських культур в Україні в розрізі областей у 2005–2008 рр., млн. грн.*

Область	Роки			Абсолютне відхилення 2008 р. від 2005 р. (+,-)	Відносне відхилення 2008 р. до 2005 р. (%)
	2005	2007	2008		
АР Крим	0	30,4	11,5	11,5	-
Вінницька	3,9	297,1	408,5	404,6	10474
Волинська	1,9	16,5	5,9	4,0	311
Дніпропетровська	37,4	195,8	138,8	101,4	371
Донецька	11,9	64,2	24,4	12,5	205
Житомирська	0,5	15,8	38,2	37,7	7640
Закарпатська	0	3,8	11,7	11,7	-
Запорізька	10,6	143,1	170,0	159,4	1604
Івано-Франківська	1,1	8,1	38,0	36,9	3455
Київська	3,3	22,8	100,7	97,4	3052
Кіровоградська	17,3	184,4	218,5	201,2	1263
Луганська	45,1	106,3	119,5	74,4	265
Львівська	3,0	4,5	8,9	5,9	297
Миколаївська	8,6	99,6	82,8	74,2	963
Одеська	81,7	313,0	223,0	141,3	273
Полтавська	14,5	251,2	557,2	542,7	3843
Рівненська	9,6	36,4	19,0	9,4	198
Сумська	16,0	93,3	53,2	37,2	333
Тернопільська	15,9	61,0	69,5	53,6	437
Харківська	3,3	151,3	212,5	209,2	6440
Херсонська	16,8	102,6	251,1	234,3	1495
Хмельницька	14,3	132,8	48,7	34,4	341
Черкаська	9,4	141,2	165,8	156,4	1764
Чернівецька	2,6	12,9	8,1	5,5	312
Чернігівська	8,5	104,4	167,0	158,5	1965
м. Севастополь	0,1	0,7	0,9	0,8	900
Всього	337,3	2593,2	3153,4	2816,1	935

*Розраховано на основі даних www.agroinsurance.com

З аналізу табл. 2 видно, що у 2008 р. найбільше значення страхової суми було у таких областях України, як: Полтавській – 557,2 млн. грн. (на 542,7 млн. грн. або у 38,4 рази більше, ніж у 2005 р.), Вінницькій – 408,5 млн. грн. (на 404,6 млн. грн. або у 104,7 рази більше порівняно з 2005 р.), Херсонській – 251,1 млн. грн. (на 234,3 млн. грн. або у 14,95 рази більше відносно 2005 р.), Одеській – 223 млн. грн. (на 141,3 млн. грн. або 173% більше, ніж у 2005 р.), Кіровоградській – 218,5 млн. грн. (на 201,2 млн. грн. або в 12,6 рази більше відносно 2005 р.) та Харківській області – 212,5 млн. грн. (на 209,2 млн. грн. або у 64,4 рази більше порівняно з 2005 р.). Найменша ж страхова сума у 2008 р. була у наступних областях України: Волинській – 5,9 млн. грн., Чернівецькій – 8,1 млн. грн., Львівській – 8,9 млн. грн., у АР Крим – 11,5 млн. грн., у Закарпатській – 11,7 млн. грн. та Рівненській – 19,0 млн. грн.

Вважаємо за доцільне проаналізувати сплачену страхову премію по страхуванню врожаю сільськогосподарських культур в Україні в розрізі областей у 2005–2008 рр. (табл. 3).

Таблиця 3

**Сплачена страхова премія по страхуванню врожаю сільськогосподарських культур
в Україні в розрізі областей у 2005-2008 рр., млн. грн.***

Область	Роки			Абсолютне відхилення 2008 р. від 2005 р. (+,-)	Відносне відхилення 2008 р. до 2005 р. (%)
	2005	2007	2008		
АР Крим	0	1,2	0,4	0,4	-
Вінницька	0,1	17,3	20,1	20,0	20100
Волинська	0,03	0,7	0,2	0,17	667
Дніпропетровська	1,3	7,2	6,7	5,4	515
Донецька	0,4	2,7	1,4	1,0	350
Житомирська	0,02	0,8	1,8	1,78	9000
Закарпатська	0	0,2	0,6	0,6	-
Запорізька	0,4	5,8	7,8	7,4	1950
Івано-Франківська	0,05	0,4	1,8	1,75	3600
Київська	0,2	1,2	5,1	4,9	2550
Кіровоградська	0,8	7,9	10,1	9,3	1263
Луганська	2,0	4,4	5,7	3,7	285
Львівська	0,1	0,3	0,4	0,3	400
Миколаївська	0,4	5,3	4,7	4,3	1175
Одеська	2,4	15,0	11,2	8,8	467
Полтавська	0,7	9,9	29,0	28,3	4143
Рівненська	0,4	1,3	0,7	0,3	175
Сумська	0,8	4,3	2,4	1,6	300
Тернопільська	0,5	2,8	3,0	2,5	600
Харківська	0,1	7,5	10,5	10,4	10500
Херсонська	0,7	5,7	12,7	12,0	1814
Хмельницька	0,6	3,6	2,2	1,6	367
Черкаська	0,3	5,5	7,8	7,5	2600
Чернівецька	0,1	0,5	0,4	0,3	400
Чернігівська	0,4	5,1	8,6	8,2	2150
м. Севастополь	0	0,1	0,1	0,1	-
Всього	12,8	116,7	155,4	142,6	1214

*Розраховано на основі даних www.agroinsurance.com

Як демонструють дані табл. 3, найбільше сплачено страхову премію у 2008 р. у Полтавській області – 29 млн. грн. (на 28,3 млн. грн. або у 41,4 рази більше, ніж у 2005 р.), Вінницькій – 20,1 млн. грн. (на 20 млн. грн. або у 201 раз більше відносно 2005 р.), Херсонській – 12,7 млн. грн. (на 12 млн. грн. або у 18,1 рази більше порівняно 2005 р.), Одеській – 11,2 млн. грн. (на 8,8 млн. грн. або у 4,7 рази більше, ніж у 2005 р.), Харківській – 10,5 млн. грн. (на 10,4 млн. грн. або 105 раз більше відносно 2005 р.) та Кіровоградській – 10,1 млн. грн. (на 9,3 млн. грн. або у 12,6 рази більше порівняно з 2005 р.). У решти областях у 2008 році сума сплаченої страхової премії є меншою 10 млн. грн. Найменша сплачена страхова премія у 2008 р. спостерігається у таких областях, як: Волинській – 0,2 млн. грн. (на 0,17 млн. грн. або в 6,7 рази більше, ніж у 2005 р.), Львівській, Чернівецькій, АР Крим – по 0,4 млн. грн. (у Львівській та Чернівецькій областях – на 0,3 млн. грн. або у 4 рази більше віднос-

но 2005 р., а в АР Крим у 2005 р. страхування сільськогосподарських культур не здійснювалося взагалі), Закарпатській – 0,6 млн. грн. (у 2005 р. не проводилося страхування), Рівненській – 0,7 млн. грн. (на 0,3 млн. грн. або 75 % більше порівняно з 2005 р.) та Донецькій області – 1,4 млн. грн. (на 1 млн. грн. або у 3,5 рази більше, ніж у 2005 р.).

Уряд України надавав субсидії сільськогосподарським товаровиробникам в розрахунку на 1 га основних польових культур у 2005, 2006, 2007 та 2008 рр. для компенсування втрат озимини. Виплати субсидій за програмою субсидування страхування врожаю сільськогосподарських культур становили у 2005 р. – 5,8 млн. грн., у 2006 р. – 529 млн. грн., у 2007 р. – 50 млн. грн., а у 2008 р. було передбачено 72,8 млн. грн., а фактично виплачено 60,1 млн. грн. Незважаючи на страхові субсидії, держава додатково навесні 2006 р. та влітку 2008 р. для компенсації втрат надала дотацію сільськогосподарським товаровиробникам. На думку страховиків це знижує ефективність програми страхових субсидій та зменшує зацікавленість сільськогосподарських товаровиробників у страхуванні врожаю сільськогосподарських культур.

Виплачену сільськогосподарським виробникам з держбюджету субсидію (компенсацію) для відшкодування 50 % сплачених страхових платежів в розрізі областей України відображено у табл. 4.

Таблиця 4

**Фактично виплачена сільськогосподарським виробникам субсидія
в розрізі областей України у 2007–2008 рр., тис. грн.***

Область	Роки		Абсолютне відхилення (+,-)	Відносне відхилення (%)
	2007	2008		
АР Крим	622,2	211,1	-411,1	34
Вінницька	4135,5	5068,0	932,5	123
Волинська	332,4	97,8	-234,6	29
Дніпропетровська	3480,5	3263,3	-217,2	94
Донецька	1370,5	688,1	-682,4	50
Житомирська	406,5	735,1	328,6	181
Закарпатська	91,0	193,7	102,7	213
Запорізька	2879,5	3867,3	987,8	134
Івано-Франківська	173,5	625,8	452,3	361
Київська	618,9	2540,2	1921,3	410
Кіровоградська	3715,7	4844,5	1128,8	130
Луганська	2446,8	2643,9	197,1	108
Львівська	110,0	184,6	74,6	168
Миколаївська	2482,0	2004,1	-477,9	81
Одеська	5147,8	5056,8	-91,0	98
Полтавська	4106,0	6535,0	2429,0	159
Рівненська	667,6	357,7	-309,9	54
Сумська	1715,8	1170,5	-545,3	68
Тернопільська	1314,2	1277,9	-36,3	97
Харківська	3345,0	5182,1	1837,1	155
Херсонська	2635,5	5260,0	2624,5	200
Хмельницька	1361,5	1072,0	-289,5	79
Черкаська	2416,7	3795,9	1379,2	157
Чернівецька	255,9	184,4	-71,5	72
Чернігівська	1928,0	3242,0	1314,0	168
м. Севастополь	8,8	9,0	0,2	102
Всього	47767,8	60110,8	12343,0	126

*Розраховано на основі даних www.agroinsurance.com

Як видно з табл. 4, у 2008 р. порівняно з 2007 р. в цілому по Україні загальний розмір виплаченої сільськогосподарським виробникам субсидії збільшився на 12343 тис. грн. або 26%. Найбільше збільшення виплаченої компенсації у 2008 р. відносно 2007 р. відбулося у Київській області – у 4,1 рази або на 1921,3 тис. грн., Івано-Франківській – у 3,6 рази або на 452,3 тис. грн. та у Закарпатській області – у 2,1 рази або на 102,7 тис. грн.

Варто зазначити, що кількість страховиків, які займаються страхуванням врожаю сільськогосподарських культур в Україні є незначною та у 2005 р. становила лише 28, у 2006 р. – 37, у 2007 – 60 і у 2008 р. – 58, хоча близько 180 страхових компаній отримали ліцензії для страхування врожаю сільськогосподарських культур.

Підсумовуючи все вищесказане, розглянемо фактичний стан страхування врожаю сільськогосподарських культур у 2005–2008 рр. в цілому по Україні (табл. 5).

Таблиця 5

Стан страхування врожаю сільськогосподарських культур в Україні у 2005-2008 рр. *

Показники	Роки				Відхилення 2008 р. до 2005 р.	
	2005	2006	2007	2008	(+/-)	(%)
Кількість страхових компаній	28,0	37,0	60,0	58,0	30,0	207,1
Кількість укладених договорів	910,0	**	4048,0	1397,0	487,0	153,5
Загальна площа посіяних культур, тис. га	26044,0	25785,5	25868,2	22063,5	-3980,5	84,7
Застрахована площа, тис. га	389,0	667,4	2349,2	1170,8	781,8	301,0
Рівень застрахованої площі до загальної, %	1,49	2,59	9,08	5,31	3,82	356,4
Страхова сума, млн. грн.	337,3	616,7	2593,2	3153,4	2816,1	934,9
Сума страхових платежів, млн. грн.	12,8	28,5	116,7	155,4	142,6	1214,1
Сплачена сума компенсації, млн. грн.	5,9	10,0	47,8	60,1	54,2	1018,6

*Розраховано на основі даних www.agroinsurance.com

** інформація відсутня

Як видно з табл. 5, у 2008 р. страхуванням врожаю сільськогосподарських культур займалися 58 страхових компаній (на 30 більше, ніж у 2005 р., на 21 більше відносно 2006 р. та на 2 менше порівняно з 2007 р.). Вони у 2008 р. застрахували 5,31 % посівних площ. Страховики уклали у 2008 р. 1397 договорів страхування врожаю сільськогосподарських культур (на 487 або 53,5 % більше порівняно з 2005 р. та на 2651 або 65,5% менше, ніж у 2007 р.). Переважно страхували такі культури як пшеницю, ячмінь, кукурудзу та ріпак. Варто відмітити, що у 2008 р. проти 2005 р. застраховані площі збільшились у 3 рази. Що стосується страхової суми і страхових платежів, то за період 2005–2008 рр. спостерігається тенденція до зростання відповідно із 337,3 млн. грн. у 2005 р. до 3153,4 млн. грн. у 2008 р. та із 12,8 млн. грн. у 2005 р. до 155,4 млн. грн. у 2008 р. Аналогічно сплачена страхова компенсація з кожним роком зростає і є більшою у 2008 р. порівняно з 2005 р. на 54,2 млн. грн. або у 10,2 разу. У середньому по Україні у 2008 р. одна страхова компанія страхувала 24 сільськогосподарські підприємства.

Висновки. Отже, страховий захист сільськогосподарських виробників, як свідчать наші дослідження, залишається низьким і є недостатнім. Вищенаведене зумовлює необхідність пошуку напрямів поліпшення страхової справи в сільському господарстві, а також вдосконалення положення про обов'язкове державне страхування та періодичним уточненням ставок платежів по формах і видах страхування в регіонах. Стосовно проблем, які стримують формування страхового ринку в сільському господарстві, необхідно відмітити, що до стабілізації економіки і зростання ефективності виробництва сільськогосподарської продукції інтенсивний розвиток страхування, і особливо добровільного, вбачається проблематичним на фоні сучасної економічної кризи. Водночас подальший розвиток страхування в АПК залежатиме від стабілізації аграрної економіки і зростання ефективності виробництва сільськогосподарської продукції та фінансового оздоровлення всієї системи агропромислового виробництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Інформація Кабінету Міністрів України про стан підготовки до збирання врожаю 2002 року // Лист Кабінету Міністрів України до Верховної Ради України від 2 липня 2002 р. № 22-2331/4.
2. Кульбіда М.І. Агрометеорологічні умови і продуктивність озимої пшениці при зміні клімату в Україні: автореф. дис. канд. геогр. наук. – Одеса: Одеський державний екологічний університет, 2003. – 20 с.
3. Проект Закону України "Про Державну програму економічного і соціального розвитку України на 2004 рік", зареєстрований у Верховній Раді України 16 вересня 2003 р. № 4161.
4. Розміщення продуктивних сил України: підручник / за ред. проф. Є.П. Качана. – К.: ВД "Юридична книга", 2001. – 216 с.